

5/2022,
sentyabr-
oktyabr
(№ 00061)

САНОАТ КОРХОНАЛАРИ ИҚТИСОДИЙ БАРҚАРОРЛИГИНИ БАҲОЛАШ АСОСИДА КОРХОНА ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ

Кадиров Абдумалик Маткаримович

*Тошкент ахборот технологиялари университети Фарғона филиали
компьютер инжиниринги факултети декани, PhD. Фарғона, Ўзбекистон.*
abdumalik.kadirov@list.ru

DOI: https://doi.org/10.55439/EIT/vol10_iss5/a23

Анотация

Ушбу мақолада саноат корхоналари иқтисодий барқарорлигини баҳолаш асосида корхона иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш масалалари ўрганилган. Муаллиф томонидан корхоналар иқтисодий барқарорлигини баҳолашнинг статик ҳамда динамик кўрсаткичлари ўрганилиб, корхона иқтисодий барқарорлигини тавсифловчи кўрсаткичлар тадқиқ этилиб, тизимлаштирилган.

Калит сўзлар: саноат, корхона иқтисодий барқарорлиги, индикаторлар, кўрсаткичлар, барқарорлик, иқтисодий хавфсизлик.

Аннотация

В данной статье рассматриваются вопросы обеспечения экономической безопасности предприятия на основе оценки экономической устойчивости промышленных предприятий. Автором изучены статические и динамические показатели экономической устойчивости предприятий, а также исследованы и систематизированы показатели, характеризующие экономическую устойчивость предприятия.

Ключевые слова: промышленность, экономическая устойчивость предприятия, показатели, индикаторы, устойчивость, экономическая безопасность.

Abstract

This article examines the issues of ensuring the economic security of the enterprise based on the assessment of the economic stability of industrial enterprises. The author studied the static and dynamic indicators of economic stability of enterprises, and the indicators describing the economic stability of the enterprise were researched and systematized.

Key words: industry, enterprise economic stability, indicators, indicators, stability, economic security.

Кириш

Жаҳон кимё тармоғининг ҳозирги ҳолати шуни кўрсатмоқдаки, тармоқ ривожланишига салбий таъсир этаётган асосий омиллардан бири бу геология-қидирув ишлари харажатлари ҳисобланади. «Дунё бўйича ушбу харажатлар 60%дан ортиқ камайган ва 2014 йилда 153 млрд. АҚШ долларидан 2017 йилда тахминан 58 млрд. АҚШ долларигача етган. Инвестицияларнинг кескин камайиши янги конларда қазиб олиш ҳажмига бевосита таъсир кўрсатади».[1]

Кимё тармоғи экспертларининг фикрича, нефть ва газга бўлган талаб йиллик прогнозга нисбатан юқори бўлмоқда, товар захиралари қисқарган ҳолда нефть ва газ

<http://iqtisodiyot.tsue.uz/journal>

захиралари камаймоқда. Бу борада жаҳоннинг бир қатор мамлакатларида, хусусан АҚШ, Хитой, Россия Федерацияси, Қозоғистон каби давлатларда геология-қидирув ишлари орқали янги конларни ишга туширилиши муҳим вазифалардан ҳисобланмоқда.

Жаҳоннинг кимё саноати ривожланган давлатларида мазкур тармоқда ресурс ва энергия тежаш технологияларидан кенг фойдаланган ҳолда геология-қидирув ишлари харажатларини камайтириш; маҳсулот ассортиментининг кенгайтириш ва таннархини пасайтириш; замонавий миллий кимё саноатини шакллантириш мақсадида институционал, ҳуқуқий ва инвестицион муҳитни яратиш, кимё саноати корхоналарини иқтисодий рағбатлантириш, кимё тармоғини модернизациялаш, бошқариш тизимида бозор механизмларини кенг жорий қилиш, кимё саноати корхоналари иқтисодий барқарорлигини таъминлаш ташкилий-иқтисодий механизмларини ишлаб чиқиш каби йўналишларда кенг кўламли илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Шунингдек, кимё саноати корхоналари иқтисодий барқарорлигини замонавий молиявий-иқтисодий менежмент ёндашувлари асосида таъминлашни илмий-услубий ва амалий жиҳатларини тадқиқ этиш бугунги куннинг долзарб илмий йўналишларидан бири ҳисобланади.

Ўзбекистон миллий иқтисодиётида амалга оширилаётган чуқур таркибий ўзгаришлар, жумладан кимё саноати корхоналарининг иқтисодий салоҳиятидан кенгроқ фойдаланиш асосида корхоналар иқтисодий барқарорлигини таъминлаш ва оширишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Мазкур вазифаларнинг самарали ижросини таъминлаш республикамиз кимё саноати корхоналарини иқтисодий барқарорлигини оширишнинг асосий йўналишларини ишлаб чиқиш ва жорий этишда муҳим масала бўлиб қолмоқда.

Ички ва ташқи барқарорлик ўзаро алоқадорликда бутун корxonанинг иқтисодий барқарорлигини шакллантиради. Бир томондан, ташқи муҳит корxonанинг ички барқарорлигига таъсир кўрсатади, иккинчи томондан – ички барқарор ҳолатнинг мавжудлиги ташқи барқарорликда акс этади, бу эса корxonанинг юқори рақобатбардошлигини таъминлайди ва бизнес соҳасида тегишли нуфузини таъминлайди.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг устувор йўналишлардан бири иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни янада жадаллаштириш, саноат корхоналарини модернизация қилиш, техник янгилаш ва диверсификация қилиш, ишлаб чиқаришга инновацион технологияларни кенг жорий этиш ҳисобланади. Зеро, мамлакат иқтисодиётининг барқарор ўсиши саноат тармоқларни жадал ривожланиши ва саноат корхоналарининг иқтисодий барқарорлигига бевосита боғлиқ. Айниқса, Ўзбекистонни жаҳон иқтисодиётига жадал интеграциялашиб бориши, давом этаётган жаҳон иқтисодиётидаги инқироз ва жаҳон бозорлардаги беқарор конъюнктура шароитида корхоналар иқтисодий барқарорлигини таъминлаш ва ошириш механизмларини ишлаб чиқиш аҳамияти ва долзарблиги янада ошиб бормоқда.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили

Иқтисодий барқарорлик тушунчасига бўлган ёндашувларда ўзига ҳос тафовутлар бўлишига қарамасдан, иқтисодчи-олимлар таҳлил қилинаётган кўрсаткичларнинг меъёрий миқдорини аниқлаб олиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайдилар. Модомики, меъёрий миқдорнинг ўзгариши, яъни белгиланган чегарадан чиқиб кетиши иқтисодий барқарорлик даражасининг пасайишини англатади. Амалиётда доимий фойдаланиладиган усуллар мавжуд бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

– корхона фаолиятининг максимал ва минимал қийматлари асосида чегараларни белгилаш;

– ўтган давр маълумотларини баҳолаш ва таҳлил қилиш асосида корхонанинг барқарор ҳолати чегарасини белгилаш.

Маълумки, баҳолашни ҳам статик ҳам динамик кўрсаткичлар (ўсиш суръати, абсолют ўсиш ва бошқалар) асосида амалга ошириш мумкин. Шу ўринда, корхона иқтисодий барқарорлигининг у ёки бу жиҳатларини тавсифловчи кўрсаткичларни тақлиф этган М.Н. Козин [2], С.Ю.Плешков [3], Г.Р. Яруллина [4] илмий ишларига назар солиш мақсадга мувофиқ. Шу ўринда, ўзбек олимлари Бурханов А.У. [5], Ибрагимов А.К. [6], Қурбанов З.Н., Исаев Ф.И. [7] корхоналар фаолияти барқарорлигини баҳолашда асосий урғуни молия жиҳатларига қаратишган. Шунингдек, иқтисодчи олим Қурбанов З.Н. иқтисодий барқарорликни ифодаловчи кўрсаткичларга макродаражада ёндашган ҳолда қуйидаги учта “иқтисоди ўсиш” кўрсаткичларини берган, яъни сифатида қараб ялпи ички маҳсулотнинг ўсиши, давлат бюджетининг даромад қисми шаклланиши ва солиқ юкининг пасайишидир [7].

Корхоналарнинг иқтисодий барқарорлигини динамик меъёрлар асосида ҳисоб-китоб қилиш ва баҳолаш усуллари биринчилардан бўлиб, иқтисодчи-олим И.М. Сыроежин [8] томонидан амалга оширилган кейинчалик Н.Н.Захарченко [9], Н.Н. Погостинская [10] ва бошқалар илмий тадқиқотларида такомиллаштирилган. Бироқ ушбу тадқиқотларда кимё саноати корхоналарининг ўзига хос хусусиятларини инобатга олган услубиёт келтирилмаган.

Тадқиқот методологияси

Ҳар қандай корхона фаолиятини маълум бир иқтисодий кўрсаткичлар динамикаси билан акс эттириш имкони бор, бунда ўзаро уйғунлик ва боғлиқлик корхонанинг бир ҳолатдан бошқасига ўтиши билан ўзгариши мумкин. Барча кўрсаткичларнинг ўзаро боғлиқлиги “иш тартиби” тушунчаси билан тавсифланади. Корхонанинг ҳар бир иш тартиби белгиланган кўрсаткичлар тизимини изоҳлайди, уларни ўсиш суръати бўйича таснифланса корхонанинг меъёрий иш тартиби, бошқача қилиб айтганда кўрсаткичларнинг меъёрий тизими (динамик меъёр) юзага келади. Ўзоқ вақт давомида бундай динамик (қаторни) ўсишни ушлаб туриш корхонанинг оптимал тартибда ишлашига имкон беради. Корхонани баҳолаш корхонанинг ҳақиқий динамик қаторини меъёрий қатор билан таққослаш асосида амалга оширилади.

Бундай ёндашувнинг аҳамиятли жиҳати, бизнинг фикримизча, меъёрий қийматни ҳақиқий ифода орқали бериш зарурати йўқлиги ҳисобланади. Динамик меъёр ишлаб чиқариш жараёнлари қўллаб-қувватлаш ва самарадорликни оширишга имкон берувчи ўсиш суръатларини белгиловчи кўрсаткичлар ўртасидаги ўзаро боғланишни ифодалаб, бу ҳар қандай саноат корхоналари мақсадлари билан мос келади.

Иқтисодий фаолиятни баҳолашда динамик меъёрларни кенг қўлланилишига қарамасдан, фикримизча будай ёндашувни ҳар бир тармоқ фаолият тизими ва ривожланишининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда мослаштириш мақсадга мувофиқ ҳамда қуйидаги жиҳатларга эътибор қаратиш лозим:

- иқтисодий барқарорликни ифодаловчи кўрсаткичлар таркибини асослаш;
- таҳлил қилинаётган кўрсаткичларни тармоқ учун белгиланган ўртача қиймати асосида динамик меъёрни аниқлаш;
- баҳолашда олинган натижаларни изоҳлаш.

Юқорида таҳлил қилинаётган илмий ишларда баҳолаш натижаларини изоҳлаш агар корхонанинг иш тартиби меъёрига мос келса, у ҳолда корхона иқтисодий барқарор деган фикрга келинган. Бироқ, барқарорлик нисбий тушунча ҳисобланади. Шундай қилиб, биз фақат корхона ўзининг иқтисодий барқарорлигини оширади ёки

пасайтиради деган фикр юритишимиз мумкин. Бундан ташқари, бегиланган вақтда корхонанинг ҳақиқий иш тартиби динамик меъёрга тўлиқ мос келишига эришишидан ташқари, эришилган натижани ушлаб қола оладими, агар ушлаб қолмаса корхона бир ёки бир нечта кўрсаткичларни қай даражагача пасайтириши мумкин.

Бугунги кунда кенг қўлланилаётган иқтисодий барқарорликни интеграл кўрсаткичларини ҳисоб-китоб қилиш ва баҳолашнинг иқтисодий-математик усуларини кўриб чиқамиз. Чунки, статик ва динамик кўрсаткичлардан фойдаланишда ҳисоб-китоб усуллар тубдан фарқ қилади. Аввал статик кўрсаткичларни кўриб чиқамиз.

Барқарорликни B_i акс эттирувчи алоҳида кўрсаткичлардан таркиб топган ўртача геометрик кўринишдаги интеграл кўрсаткичлардан фойдаланиш мумкин [6.11]:

$$B_i = \sqrt[n]{\prod_{1}^n K_n} \quad (1.1.)$$

бу ерда, K – корхона бўлинмаларидан бирининг барқарорлик кўрсаткичи;
 n – корхонадаги бўлинмалар сони.

Бу усул ишлатиш учун қулай. Ушбу усулнинг камчилиги кам сонли кўрсаткичларга асосланишидир, уларнинг қиймати эса, одатда бирга яқин бўлади. Шунингдек, кўрсаткичларнинг ҳақиқий миқдоридан дастлабки қайта ҳисоблашларсиз фойдаланиб бўлмайди ва бу баҳолаш тартибини янада қийинлаштиради.

Иқтисодий барқарорлик B_i айрим илмий ишларда коэффицентларни кўпайтириш усулларини қўллаш орқали аниқланади:

$$B_i = \prod_{i=1}^n K_{ij}; j = 1, \dots, m \quad (1.2.)$$

Биринчи ва иккинчи усулларнинг афзаллик ва камчиликлари деярли фарқ қилмайди.

Айрим муаллифлар [2.1.37] интеграл кўрсаткичларни қўшиш усули, яъни ҳақиқий миқдорларни қўшиш орқали ифодалайди:

$$K_j = \sum_{i=1}^n \frac{x_{ij}^h}{x_{ij}^m}; i = 1, \dots, n; j = 1, \dots, m \quad (1.3.)$$

бу ерда, x_{ij}^h – j -чи гуруҳ кўрсаткичларидан i кўрсаткичнинг ҳақиқий миқдори;
 x_{ij}^m – j -чи гуруҳ кўрсаткичларидан i кўрсаткичнинг маъёрий миқдори.

Ушбу усулнинг ижобий жиҳати бизнинг фикримизча, баҳолаш турли ҳил меъёрий қийматларга асосланиши мумкин. Бироқ, бундай ёндашувнинг муҳим камчилиги барча кўрсаткичларнинг ўзгариши бир-бирига ўхшаш бўлди, яъни ҳар қандай кўриб чиқилётган кўрсаткичларнинг ошиши корхона иқтисодий барқарорлигини ўсишини ва аксинча камайиши эса, барқарорликни пасайишини билдиради. Бундан ташқари, ушбу усулда корхона иқтисодий барқарорлигини баҳолашда ҳатоликлар юзага келиш эҳтимоли бор. Хусусан, аксарият кўрсаткичлар қийматининг аниқ бир кўрсаткичдан анча орқада қолиб кетиши каби ҳолатларни кузатиш мумкин.

Шунингдек, таҳлил қилинаётган илмий ишларда ушбу усулнинг қўшимчалар киритилган шаклидан фойдаланилган, яъни меъёрий қийматига нисбатан алоҳида кўрсаткичларнинг ижобий ва салбий оғишлари йиғиндисини изоҳловчи қўшимча иккита кўрсаткичлар аниқланади.

$$K_j^+ = \sum_{i=1}^n x_{ij}^+; K_j^- = \sum_{i=1}^n x_{ij}^-; j = 1, \dots, m \quad (1.4.)$$

бу ерда,

$$x_{ij}^+ = \begin{cases} \frac{x_{ij}^h}{x_{ij}^m}, \text{ agar } x_{ij}^h > x_{ij}^m; \\ 0, \text{ agar } x_{ij}^h < x_{ij}^m. \end{cases} \quad (1.5.)$$

$$x_{ij}^- = \begin{cases} \frac{x_{ij}^h}{x_{ij}^m}, \text{ agar } x_{ij}^h < x_{ij}^m; \\ 0, \text{ agar } x_{ij}^h > x_{ij}^m. \end{cases} \quad (1.6.)$$

Бир қанча олимларнинг фикрича, барқарорликни ифодаловчи кенг тарқалган усуллардан бири бу – масофа усули [2.1.38]. Бу усул ҳам бошқа усулларга ўхшаб кўрсаткичлар меъёрларига асосланади, бу эса баҳолаш жараёнида турли ҳил кўрсаткичлардан фойдаланиш имконини беради.

Бироқ, ушбу усулдан фойдаланишда корхона иқтисодий барқарорлигининг ҳақиқий миқдорини аниқлаш имкони йўқ, бу кўп ҳолларда корхоналарни таққослаш учун танлаб олинган энг яхши кўрсаткичлар орқали аниқланади. Яъни, кўрсаткичлари энг юқори бўлган пешқадам корхонани баҳоланаётган гуруҳдан олиб ташланса, унда қолган барча корхоналарда барқарорлик миқдори ошади. Шунингдек, ушбу усулни кўрсаткичлар манфий бўлган тақдирда қўллаб бўлмайди.

Ушбу усул муаллифлар жамоси ишида [2.1.38] такомиллаштирилди, натижада бир қатор афзалликларга эга бўлди, яъни барқарорлик кўрсаткичларини ҳисоблашда манфий ифодаларни ҳам қабул қилиш мумкин. Умумий баҳолаш миқдори 0 дан 100 гача оралиқда бўлиб, барқарорлик энг юқори ва энг паст даражаларда аниқланади.

Бу усулда ҳар бир кўрсаткичга энг паст ва энг юқори қийматлар тармоқдаги энг юқори кўрсаткичлар, режалаштирилган қийматлар эксперт баҳолаш асосида берилиши мумкин.

Ҳар бир алоҳида кўрсаткичларнинг меъёрий миқдори қуйидагича ифодаланади:

$$x_j = \frac{\alpha_{h_j} - \alpha_{min_j}}{\alpha_{max_j} - \alpha_{min_j}} \quad (1.7.)$$

бу ерда, $x_j 0 \leq x_j \leq 1$ чегарасида ўзгариб туради, бунда: $x_j = 0$, агар $\alpha_{h_j} = \alpha_{min_j}$; $x_j = 1$, агар $\alpha_{h_j} = \alpha_{max_j}$; $\alpha_{min_j} - j$ кўрсаткичнинг энг паст миқдори; $\alpha_{max_j} - j$ кўрсаткичнинг энг юқори миқдори;

$\alpha_{max_j} \geq 0$; $\alpha_{h_j} - j$ кўрсаткичнинг ҳақиқий миқдори; $\alpha_{min_j} \leq \alpha_{h_j} \leq \alpha_{max_j}$, $j = 1, \dots, m$.

Иқтисодий барқарорликни B_i баҳолашнинг умумий ифодаси қуйидагича:

$$B_i = \frac{\sum_{j=1}^m x_j}{m} * 100 \quad (1.8.)$$

Унинг қиймати 0 дан 100 гача оралиқда бўлиб, бу кўрсаткич қанча юқори бўлса, корхона иқтисодий барқарорлиги ҳам шунча юқори бўлади.

Иқтисодий барқарорлик Выборова Е.Н. [2.1.18] томонидан ҳам ҳудди шундай тарзда, бироқ мезонали кўрсаткичларни қўшган ҳолда ифодаланган:

$$B_i = \frac{X_{max} - X}{X_{max} - X_{min}} \quad (1.9.)$$

бу ерда, X_{max} – кўрсаткичнинг энг юқори миқдори;

X_{min} – кўрсаткичнинг энг паст миқдори;

X – кўрсаткичнинг ҳақиқий миқдори.

Қаср махражи кўрсаткичнинг тебраниш чегарасини кўрсатади ва ушбу доирада корхона иқтисодий барқарор ҳисобланади. Сурати эса, кўрсаткичнинг ҳақиқий миқдори пастки чегарадан қанчалик ошишини кўрсатади. Ушбу ҳисоб-китоблар ҳар

бир кўрсаткич бўйича алоҳида амалга оширилади, умумлаштирилган кўрсаткич ўртача арифметик миқдор кўринишида аниқланади.

Айрим иқтисодчилар [2.1.14] иқтисодий барқарорлик кўрсаткичларини мезонлар йиғиндисининг ўртачасини аниқлаш асосида ҳисоблашни таклиф қилишади.

Дастлабки маълумотлар векторлар тўпламида берилади:

$$A_i = (a_{ij}, \dots, a_{iN}) \quad (1.10.)$$

бу ерда, i – барқарорликка таъсир этувчи муайян омилга тегишли кўрсаткичлар гуруҳи рақами;

iN – i -чи гуруҳдаги кўрсаткичлар сони.

Меъёрий қиймат сифатида муайян вақт давомидаги корхонанинг энг юқори кўрсаткичи қабул қилинади.

Шундан кейин уларни стандартлаш амалга оширилади:

$$x_{ij} = \frac{a_{ij}}{b_{ij}} \quad (1.11.)$$

$$x_{ij} = \frac{b_{ij}}{a_{ij}} \quad (1.12.)$$

бу ерда, a_{ij} – i -чи гуруҳдаги j кўрсаткичнинг ҳақиқий миқдори;

b_{ij} – таҳлил қилинаётган корхоналар ичида i -чи гуруҳдаги j кўрсаткичнинг энг юқори миқдори.

Юқорида келтирилган 1.11-формула шундай кўрсаткичлар учун қўлланиладики, унинг ўсиши барқарорлик ошишини англатади. 1.12-формула эса, иқтисодий барқарорлик ошиши вақтида ҳақиқий қийматнинг пасайишини англатадиган кўрсаткичлар учун қўлланилади.

Иқтисодий барқарорликнинг интеграл кўрсаткичи қуйидаги формула билан аниқланади:

$$B_i = \sum_i \sum_j \lambda_i \beta_{ij} x_{ij} \quad (1.13.)$$

бу ерда, B_i – корхонанинг иқтисодий барқарорлик кўрсаткичи;

λ_i – i -чи гуруҳдаги кўрсаткичларнинг ($i = 1, \dots, m$) аҳамиятлиги коэффициенти;

β_{ij} – i -чи гуруҳдаги j кўрсаткичнинг аҳамиятлиги коэффициенти ($j = 1, \dots, N$, бу ерда $N_i - i$ – чи гуруҳдаги кўрсаткичлар сони);

x_{ij} – муайян корхонанинг i -чи гуруҳдаги j кўрсаткичлари билан пешқадам корхонанинг худди шундай кўрсаткичлари миқдорининг нисбати коэффициенти;

$\sum \lambda_i = 1$; $\sum \beta_{ij} = 1$ – аҳамиятлик коэффициенти бўйича қийматлар йиғиндиси тенглигини англатадиган шарт.

Аҳамиятлик коэффициенти қиймати ўртача эксперт баҳолаш йўли билан аниқланади.

Айтмухаметова И.Р. [6.1] корхонанинг иқтисодий барқарорлигини баҳолаш учун рейтинг ва баллар билан баҳолаш усулини таклиф этади. Бунда интеграл кўрсаткичлар таҳлил қилинаётган кўрсаткичларнинг ўртача йиғиндиси сифатида аниқланади, аҳамиятлик даражаси эса, эксперт баҳолаш асосида амалга оширилади. Кейин энг юқори ва энг паст миқдор, кўрсаткичлар ранги (даражаси) ва вақт оралиғи аниқлади. Ранглар (даража) йиғиндиси кўрсаткичларнинг комплекс миқдорини белгилаб беради.

Шундан кейин корхона иқтисодий барқарорлигига таъсир этувчи омиллар шакллантирилади. Энг юқори таъсир этувчи омиллар эксперт баҳолаш асосида аниқланади.

С.В. Чикишев [6.12] илмий ишида иқтисодий барқарорликни баҳолашнинг қуйидаги усули таклиф этилган. Жумладан, биринчи бўлиб экспертлар томонидан

тақдим этилган корхона мақсадларига мос келадиган кўрсаткичлар танлаб олинади. Кейин эса, экспертлар фикрига асосланган ҳолда корхоналарнинг ихтисослашуви бўйича мос равишда умумий баҳолаш амалга оширилади ва бу қуйидаги формулада акс эттирилган:

$$\bar{v}_i = \sum_{k=1}^m v_{ik} r_k \quad (1.14.)$$

бу ерда, v_i – корхона ихтисослашувини i кўрсаткичи мувофиқлигининг ўртача миқдори. Бу ҳолатда, агар $v_i < 0,5$ бўлса, унда бу кўрсаткич баҳолашдан чиқариб ташланади;

$k = 1, \dots, m$ – тадқиқотда иштирок этаётган экспертлар сони;

$i = 1, \dots, n$ – иқтисодий барқарорликни баҳолаш учун танлаб олинган кўрсаткичлар сони;

r_k – k -чи экспертнинг чуқур билимга эгалик коэффициенти ($\sum_{k=1}^m r_k = 1$).

Экспертлар фикри билан келишилганлик даражасини аниқлаш конкордация коэффициенти орқали аниқланади:

$$W = \frac{12 * S}{m^2(n^3 - n)} \quad (1.15.)$$

бу ерда, S – ўртача арифметик ранглар (даража) йиғиндисидан i кўрсаткич ранги (даражаси) йиғиндисининг фарқлари квадрати йиғиндиси.

$$S = \sum_{i=1}^n \left(\sum_{k=1}^m r_{ik} - \bar{r} \right)^2 \quad (1.16.)$$

бу ерда, $k = 1, \dots, m$ – тадқиқотда иштирок этаётган экспертлар сони;

$i = 1, \dots, n$ – иқтисодий барқарорликни баҳолаш учун танлаб олинган кўрсаткичлар сони;

r_{ik} – k -чи экспертни i кўрсаткичга берган ранги (даражаси);

\bar{r} – математик эҳтимолларни баҳолаш.

$$\bar{r} = \frac{\sum_{i=1}^n \sum_{k=1}^m r_{ik}}{n} \quad (1.17.)$$

Конкордация коэффициенти экспертлар фикрларининг келишилганлигини кўрсатади ҳамда ушбу коэффициент 0,5 га тенг ва ундан юқори бўлса қониқарли ҳисобланади.

Кейинги босқичда экспертлар томонидан кўрсаткичларга ўлчов бирлиги ўрнатилади. Кейин ҳар бир кўрсаткич ва кўрсаткичлар гуруҳи аҳамиятлилиги бўйича ҳисоб-китоб қилинади, шундан кейин иқтисодий барқарорлик кўрсаткичи аниқланади.

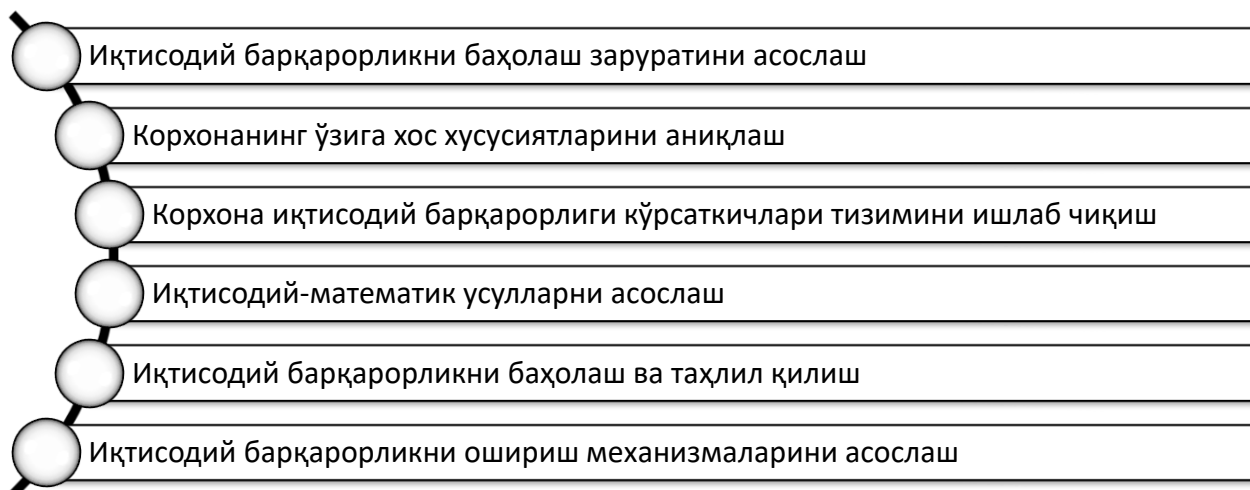
Таҳлил ва натижалар

Юқорида келтирилган илмий ишлар таҳлилларидан кўриниб турибдики, кўпгина муаллифлар иқтисодий барқарорликни баҳолашда эксперт сўровларидан фойдаланишади, бу эса, тажрибали, билимли экспертларни топиш ва танлаб олишдаги қийинчиликларни келтириб чиқаради. Бундан ташқари, ушбу сўровлар математик ҳисоб-китобларда жиддий ноаниқликларни келтириб чиқаради. Маълумки, экспертлар фикри ҳар қандай таҳлилини амалга оширишда муҳим ахборот манбаи ҳисобланади.

Бироқ, фикримизча, ундан иқтисодий барқарорликни акс эттирувчи кўрсаткичларни танлаб олиш билан чекланиш ёки умуман фойдаланмаслик лозим [3.12].

Илмий тадқиқотлар таҳлиллари асосида шуни хулоса қилиш мумкинки, иқтисодий барқарорликни баҳолаш ва таҳлил қилиш жараёнини 1-расмдаги

кўринишда амалга оширилиши лозим, бунни кўриб чиқилган иқтисодий барқарорликни баҳолаш усуллари бўйича ёндашувларга ҳам жорий қилиш мумкин.

1-расм. Саноат корхоналарининг иқтисодий барқарорлигини баҳолаш тизими¹

Юқорида илмий ишларда айтиб ўтилган усулларга мос равишда динамик мѐрлар асосида иқтисодий барқарорликни баҳолашни учта босқичда амалга ошириш мақсадга мувофиқ:

1. Жуфт таққослаш меъерий кўрсаткичини аниқлаш:

$$k_{ij} = \begin{cases} k_{ij} = 1, \text{ agar } a_i > a_j, \text{ va } j > i \\ k_{ij} = -1, \text{ agar } a_i < a_j, \text{ va } j < i \end{cases} \quad (1.18.)$$

бу ерда, k_{ij} – матрицада i қатор ва j устун кесишиш қиймати;

a_i – i кўрсаткичнинг ўсиш суръати;

a_j – j кўрсаткичнинг ўсиш суръати.

2. Биринчи босқичга ўхшаган ҳолда корхонанинг реал ҳолатидан келиб чиққан ҳолда жуфт таққослашнинг ҳақиқатдаги кўрсаткичини аниқлаш.

3. Меъерий ва ҳақиқатдаги кўрсаткичларни таққослаш ҳамда умумий иқтисодий барқарорлик коэффициенти ҳисоблаш, уни қуйидаги формула билан аниқлаш мумкин.

$$B_i = \frac{\sum_{i=1}^r \sum_{j=1}^r k_{ij}^+}{\sum_{i=1}^r \sum_{j=1}^r |k_{ij}|} \quad (1.19.)$$

бу ерда, B_i – корхона иқтисодий барқарорлиги даражаси;

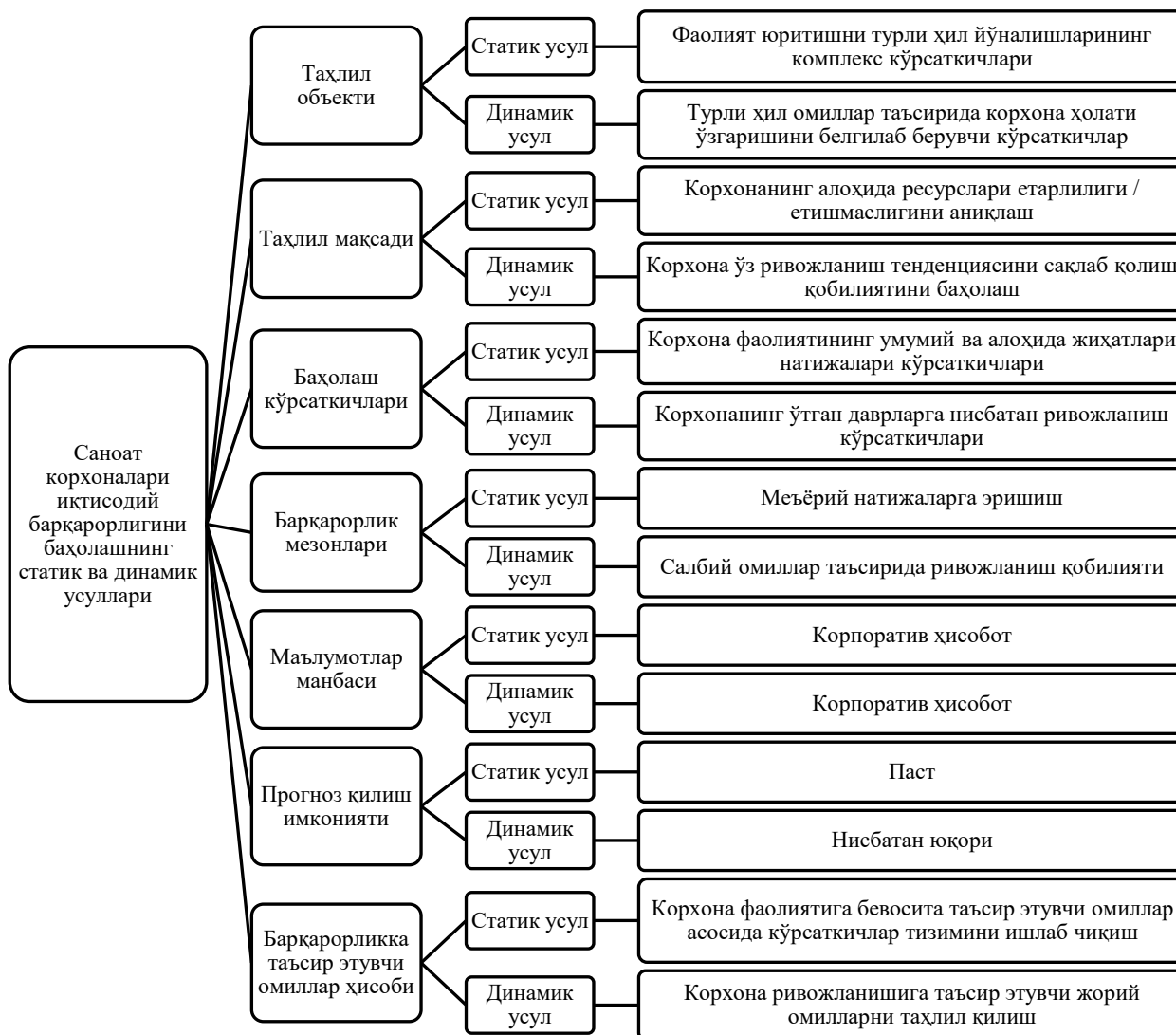
k_{ij}^+ – амалга оширилган жуфт таққослаш йиғиндиси;

$|k_{ij}|$ – жуфт таққослашларнинг умумий сони.

Бундай усулда баҳолашнинг камчилиги иккита кўрсаткичнинг ўсиш суръати тенг бўлган ҳолат инobatга олинмаган. Бироқ, юқорида айтиб ўтилганидек, ушбу ёндашувнинг муҳим афзаллиги, бу статик кўрсаткичлар ёрдамида баҳоланган кўрсаткичларни таққослаш имкони борлигидир. Бу эса, кўпгина кўрсаткичлар чегаралари ўзгаришининг иқтисодий моҳиятини асослаш имконини беради.

Юқорида келтирилган усул ва ёндашувлар таҳлилидан келиб чиққан ҳолда, саноат корхоналарининг ҳақиқатдаги кўрсаткичлари ўзгаришини баҳолаш билан бир қаторда динамик ўзгаришларга муайян чегараларни бегилаш мумкин бўлган иқтисодий устуворликни баҳолаш усулини ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқ.

Саноат корхоналари иқтисодий барқарорлигини баҳолашнинг статик ва динамик усуллари асосида уларнинг қийёсий тавсифи иқтисодий жиҳатдан қуйидагича асослаш мумкин (2-расм).

2-расм. Саноат корхоналари иқтисодий барқарорликни баҳолашнинг статик ва динамик усуллари қийёсий тавсифи²

Юқорида келтирилган усул ва ёндашувлар таҳлилларига асосланиб, кимё саноати корхоналари фаолиятининг ўзига хос хусусиятларини иноабтга олган ҳолда кимё саноати корхоналари иқтисодий барқарорлик даражасини баҳолаш услубияти молиявий, ишлаб чиқариш, технологик, маркетинг ва ташкилий мезонлар уйғунлигида такомиллаштиришни таклиф этамиз ва уларни 1.2-жадвалда келтирилган кўринишда таснифлаш мумкин.

Кимё саноати корхоналари иқтисодий барқарорлик даражасини баҳолашнинг такомиллаштирилган услубияти ва уни таснифлаш³

№	Кўрсаткичлар	Формула	Меъёр
1. Молиявий барқарорлик кўрсаткичлари			
1.1.	Жорий ликвидлик коэффициенти	$k_{L_j} = \frac{A_j}{QMM}$ бу ерда: A_j – жорий активлар, минг сўм; QMM – қисқа муддатли мажбуриятлар, минг сўм.	> 1,25
1.2.	Молиявий мустақиллик коэффициенти	$k_{M_m} = \frac{O'M_m}{A_j}$ бу ерда: $O'M_m$ – ўз маблағлари манбалари, минг сўм; A_j – жами активлар, минг сўм.	> 1,00
1.3.	Ўз айланма маблағлари билан таъминланганлик коэффициенти	$k_{O'AM_t} = \frac{O'M_m + UMM - UMA}{A_j}$ бу ерда: UMM – узоқ муддатли мажбуриятлар, минг сўм; UMA – узоқ муддатли активлар, минг сўм	> 0,20
1.4.	Активлар рентабеллиги коэффициенти	$k_{A_r} = \frac{F_s}{A_q}$ бу ерда: F_s – соф фойда, минг сўм; A_q – активларнинг ўртача йиллик қиймати, минг сўм	> 0,05
1.5.	Ўртача молиявий барқарорлик кўрсаткичи	$MI_b = \frac{\sum L_j M_m O'AM_t A_r}{4}$	max
2. Ишлаб чиқариш барқарорлиги кўрсаткичлари			
2.1.	Ишлаб чиқариш барқарорлиги коэффициенти	$k_{Ich_b} = \frac{Ich_q}{IchZK_d}$ бу ерда: Ich_q – корхонанинг ишлаб чиқариш қуввати, минг тонна; $IchZK_d$ – ишлаб чиқариш ҳажмининг зарар кўрмаслик даражаси, %	max
2.2.	Ишлаб чиқариш рентабеллиги	$k_{Ich_r} = \frac{F_s}{(AV_q + O'M_m)}$ бу ерда: AV_q – асосий воситалар қиймати, минг сўм	max
2.3.	Фонд қайтими коэффициенти	$k_{F_q} = \frac{T_s}{AV_{o'q}}$ бу ерда: $AV_{o'q}$ – асосий воситалар ўртача йиллик қиймати, минг сўм	max
2.4.	Ўртача ишлаб чиқариш барқарорлиги кўрсаткичи	$Ish_b = \frac{\sum k_{Ich_b} k_{Ich_r} k_{F_q}}{3}$	max
3. Маркетинг барқарорлиги кўрсаткичлари			
3.1.	Сотиш ҳажмининг ўзгариши коэффициенти	$k_{MS_{h_{o' }}} = \frac{1T_s}{2T_s}$ бу ерда: $1T_s$ – йил бошига соф тушум, минг сўм; $2T_s$ – йил охирига соф тушум, минг сўм	max
3.2.	Бозор улуши коэффициенти	$k_{B_u} = \frac{T_s}{MS_{rjh}}$	max

№	Кўрсаткичлар	Формула	Меъёр
		бу ерда: MS_{rjh} – жами республика бўйича сотилган маҳсулот ҳажми, минг сўм	
3.3.	Товар-моддий захиралари айланиши коэффиценти	$k_{TMZ_a} = \frac{TMZ}{T_s}$ бу ерда: TMZ – товар-моддий захиралар ҳажми, минг сўм	max
3.4.	Ўртача маркетинг барқарорлиги кўрсаткичи	$Mr_b = \frac{\sum k_{MSh_o}, k_{B_u} k_{TMZ_a}}{3}$	max
4.	Технологик барқарорлик кўрсаткичлари		
4.1.	Техника ва технологияларнинг яроқлилиги коэффиценти	$k_{TTY} = \frac{(2AV_q - E_s)}{1AV_q}$ бу ерда: $1AV_q$ – йил бошига асосий воситалар қиймати, минг сўм; $2AV_q$ – йил охирига асосий воситалар қиймати, минг сўм; E_s – эскириш суммаси, минг сўм	max
4.2.	Асосий воситаларнинг эскириш коэффиценти	$k_{AV_e} = \frac{E_s}{AV_{bq}}$ бу ерда: AV_{bq} – асосий воситаларнинг бошланғич қиймати, минг сўм	< 0,50
4.3.	Асосий воситаларнинг янгиланган коэффиценти	$k_{AV_y} = \frac{O'AU_q}{2AV_q}$ бу ерда: $O'AU_q$ – ўрнатилган асбоб-ускуналар қиймати, минг сўм	Меъёр мавжуд эмас
4.4.	Ўртача технологик барқарорлик кўрсаткичи	$T_b = \frac{\sum k_{TTY} k_{AV_e} k_{AV_y}}{3}$	max
5.	Бошқарув барқарорлиги кўрсаткичлари		
5.1.	Контроллинг самарадорлиги коэффиценти	$k_{Knt_s} = \frac{[CF_{\text{кон.1}}, CF_{\text{кон.2}}]}{[z_1, z_2]}$ бу ерда: $CF_{\text{кон.}}$ – контроллинг тизимини жорий этиш натижасида қўшимча равишда олинган пул тушумлари; $[z_1, z_2]$ – контроллинг тизимини жорий қилишга кетган харажатлар	max
5.2.	Контроллингга сарфланган харажатларнинг оқланганлиги коэффиценти	$k_{KntX_o} = \frac{X_{s-li}}{X_{s-siz}}$ бу ерда: X_{s-li} – самарали харажатлар қисми; X_{s-siz} – самарасиз харажатлар қисми.	max
5.3.	Ўртача бошқарув барқарорлиги кўрсаткичи	$B_b = \frac{\sum k_{Knt_s} k_{KntX_o}}{2}$	max
6.	Иқтисодий барқарорлик даражаси	$I_b = \frac{\sum Ml_b Ish_b Mr_b T_b B_b}{5}$	>1,00

Хулоса ва таклифлар

Шунингдек, фикримизча, саноат корхоналари иқтисодий барқарорлигини баҳолаш усулини такомиллаштиришга нисбатан қўйидаги талабларни эътиборга олиш мақсадга мувофиқ:

1. Саноат корхоналари иқтисодий барқарорлигини баҳолашни ҳар бир тармоқнинг ўзига хос хусусиятларини инобатга олган ҳолда, тармоқлар бўйича ўртача кўрсаткичлардан фойдаланган ҳолда амалга ошириш лозим. Чунки, ҳар бир тармоқ корхоналарига ташқи ва ички омиллар ўзига хос таъсир этади, бу эса, математик ҳисоб-китобни амалга оширишда ноаниқликларни келтириб чиқаради.

2. Саноат корхоналари иқтисодий барқарорлигини тавсифловчи кўрсаткичлар корхоналар фаолиятининг натижаси ҳисобланган даромад ва фойда, ишлаб чиқариш ресурсларидан самарали фойдаланиш (асосий воситалар, айланма маблағлар ва меҳнат ресурслари) билан бевосита боғланган.

3. Саноат корхоналари иқтисодий барқарорлигини баҳолашда иложи борича эксперт баҳолаш усулидан камроқ фойдаланиш лозим, бу биринчидан, сўров орқали амалга ошириладиган кўрсаткичлардаги ноаниқликлар бўлса, иккинчидан, тажрибали экспертларни топиш ва танлаб олиш имкониятининг чегараланганлиги ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. https://www.strategyand.pwc.com/media/file/Oil-Gas-Trends-2018-19_RU.pdf
2. Козин М.Н. Динамическая модель оценки производственно-экономической устойчивости оборонного предприятия / М.Н. Козин // Аудит и финансовый анализ. – Москва, 2007. - №4. – с. 24-31.
3. Плешков С.Ю. Разработка механизма повышения уровня экономической устойчивости деятельности строительного предприятия / С.Ю. Плешков.: Автореф. дис. ... канд. экон. наук. - Екатеринбург, 2010. – с. 18.
4. Яруллина, Г. Р. Динамическая модель мониторинга устойчивого экономического развития промышленного предприятия / Г. Р. Яруллина // Аудит и финансовый анализ. - 2012. - № 6. - с. 195-202.
5. Бурханов А.У. Саноат корхоналарининг молиявий барқарорлигини таъминлаш стратегияси. Т.: Фан. 2009. – 216 б.
6. Ибрагимов А.К. ва бошқ. Молиявий ва бошқарув ҳисоби., Ўқув қўлланма. Тошкент: «Iqtisod-moliya», 2008. 480 бет.
7. Қурбанов З.Н., Исаев Ф.И. “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. № 1, январь-февраль, 2017 йил – 1-8 бетлар.
8. Сыроежин И.М. Совершенствование системы показателей эффективности и качества / И.М. Сыроежин. - М.: Экономика. - 1980. - 191 с.
9. Захарченко Н.Н. Экономические измерения: теория и методы / Н.Н. Захарченко. - Изд-во СПб ун-та экономики и финансов, 1993. - 157 с.
10. Погостинская Н.Н., Погостинский Р.Л., Жамбекова Р.Л. [и др.]. Экономическая диагностика: теория и методы. - Нальчик: Эльбрус, 2000. - 319 с.